

Archeologische Rapporten Zwolle

Tussen de Swanentoerne en Voersterpoerte

De stedelijke ontwikkeling van het Rode Torenplein en de Jufferenwal

Michael Klomp

20

Tussen de Swanentoerne en Voersterpoerte

De stedelijke ontwikkeling van het Rode Torenplein en de Jufferenwal

Michael Klomp

Colofon

ISBN: 90-8533-020-3

Gemeente Zwolle

Eenheid expertisecentrum, Afdeling Stad en
Landschap, Monumentenzorg en Archeologie

Tekst: Michael Klomp

Vormgeving: Hidde Heikamp

Tekeningen: Pete Rogers

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
Woord vooraf	
Beschrijving van het onderzoeksgebied	
Kader en vraagstelling	
2. De historische gegevens	8
De 14de en 15 de eeuwse stadsmuur in het westelijke deel van de stad	
De Zwanentoren	
De Jan Baghstoren	
De Rode Toren	
De toren aan de zuidzijde van de Grote Aa	
De Organistentoren	
De Drakentoren	
Stadsmuur tussen Drakentoren en Kamperpoort	
De Kamperpoort	
Het verdedigingsstelsel in de 16de en 17de eeuw	
De wal tussen Rode Torenplein en de Kamperpoort	
Het bastion of Maagjesbolwerk	
Het Rode Torenplein	
De Vismarkt	
Stoombierbrouwerij Het Schaap	
De firma O. de Leeuw	
3. De archeologische gegevens	17
De stadsmuur aan de Korte Kamperstraat	
De keermuur met doorgang onder de Jufferenwal	
De aanleg van het Maagjesbolwerk	
De kademuren aan de Grote Aa	
De visafslag	
4. Het vondstmateriaal	20
De ophogingslaag (vnr. 1-1-3)	
De ophogingslaag (vnr. 2-1-3 en 2-1-4)	
De vulling van de Grote Aa (vnr. 2-2-5)	
De ophogingslaag van het Maagjesbolwerk	
5. Conclusie	21
Noten	21
Literatuur	22
Bijlage 1: inventarisatie kleipijpen J. v. Oostveen	23

1. Inleiding

Woord vooraf

In 1998 is in het centrum van Zwolle, op het Rode Torenplein, een definitief archeologisch onderzoek (DAO) uitgevoerd. Het onderzoek is in 1999 uitgebreid met een archeologische begeleiding op de Jufferenwal. Hier werd tijdens rioolwerkzaamheden een zware muur aangetroffen. Het archeologisch onderzoek is mogelijk gemaakt door de gemeente Zwolle, provincie Overijssel en Wilma Bouw. De begeleiding is uitgevoerd met medewerking van de gemeente Zwolle en de Koninklijke Wegenbouw Stevin (KWS). In 2002 is aan de Korte Kamperstraat nog een stuk stadsmuur blootgelegd. Al het archeologische onderzoek is uitgevoerd door het team monarch van de gemeente Zwolle.

Administratieve gegevens van de vindplaats:

Gemeente Zwolle-objectnaam: Zwolle, Rode Torenplein
 Centrumcoördinaten: 202.637/503.099
 Opgravingscode: ROD 98

Administratieve gegevens van de vindplaats:

Gemeente Zwolle-objectnaam: Zwolle, Jufferenwal
 Centrumcoördinaten: 202.627/503.005
 Opgravingscode: JUF 99

Administratieve gegevens van de vindplaats:

Gemeente Zwolle-objectnaam: Zwolle, Korte Kamperstraat
 Centrumcoördinaten: 202.663/503.018
 Opgravingscode: KKA 02

Beschrijving van het onderzoeksgebied

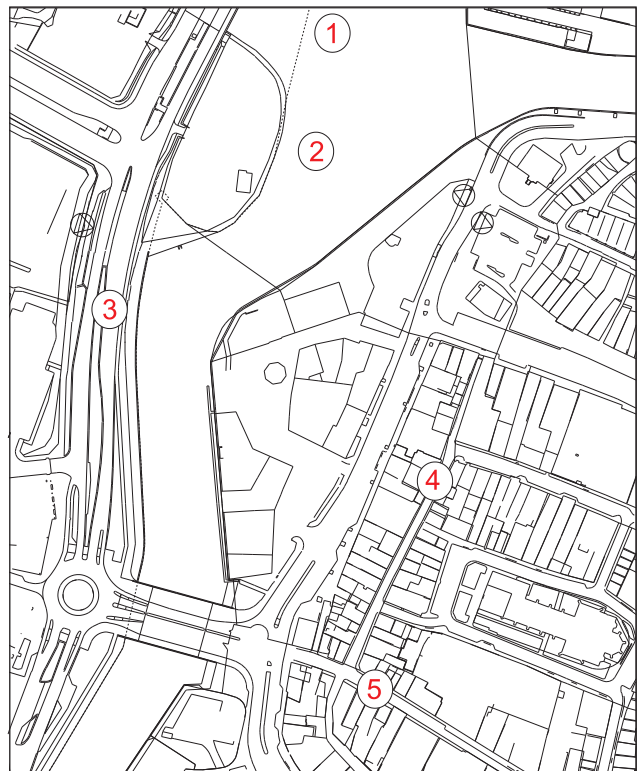
Het onderzoeksgebied ligt in het westelijke deel van het centrum van Zwolle en wordt begrensd door de Korte Kamperstraat, de Kamperstraat, de stadgracht langs de Pannekoekendijk en de Thorbeckegracht/Zwarte Water. Binnen het gebied liggen onder andere het Hopmanshuis en het Maagjesbolwerk.

Kader en vraagstelling

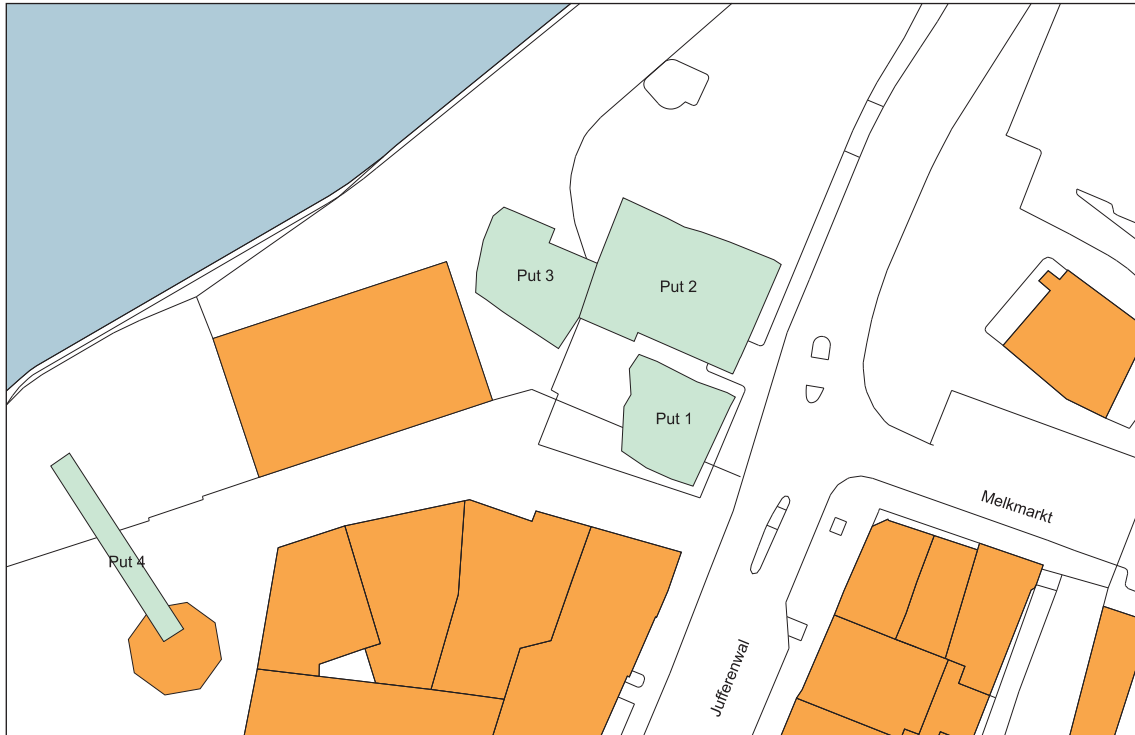
In het kader van 'uitwerking oud onderzoek' is besloten om een uitgebreide beschrijving te maken van al het onderzoek en waarnemingen die in het gebied tussen het Hopmanshuis, de Korte Kamperstraat en de voormalige Kamperpoort zijn gedaan. Centraal daarin staat het in 1998 verrichte archeologisch onderzoek op het Rode Torenplein. Dit onderzoek vond plaats in het kader van de herinrichting van het Maagjesbolwerk. Het Maagjesbolwerk is één van de bastions die in het begin van de 17de eeuw, rond de stad Zwolle, zijn aangelegd.

Het onderzoeksgebied in 1998

1. Zwartewater; 2. Thorbeckegracht; 3. Pannekoekendijk;
 4. Korte Kamperstraat; 5. Kamperstraat.

Puttenoverzicht Rode torenplein 1998.

In het kader van het archeologisch onderzoek zijn drie belangrijke onderzoeksvragen geformuleerd.¹

De eerste vraag heeft betrekking op de opbouw en de aanleg van het Maagjesbolwerk. Wanneer is het bastion aangelegd en hoe ziet de opbouw eruit? Daarnaast wordt getracht een complete geschiedenis van het Maagjesbolwerk te schetsen. Hierbij worden ook de industriële activiteiten, die vanaf 1850 op het bolwerk hebben plaatsgevonden, beschreven.

De tweede onderzoeksvraag is gericht op de kaden en beschoeiingen van de Grote Aa. Hierbij wordt gekeken naar de loop en begrenzing van de beschoeiingen of kaden. Daarnaast wordt onderzocht of in de beschoeiingen delen van oude schepen zijn hergebruikt.

De laatste vraag heeft betrekking tot het afval uit de gedempte stadsgracht onder de Jufferenwal en de monding van de Grote Aa. Onder de Jufferenwal zal het vooral gaan om 14de/15de eeuws materiaal. Het materiaal uit de Grote Aa zal dateren van vóór circa 1880.

Puttenoverzicht Jufferenwal 1999.

In het kader van het herinrichtingsplan is verder in 1999 een klein archeologisch onderzoek verricht op de Jufferenwal. Tijdens de vervanging van het riool werd hier een zware muur aangetroffen. De hypothese werd geopperd dat hier mogelijk de fundamenteën van een toren waren blootgelegd. In datzelfde jaar is verder op het Maagjesbolwerk nog een aantal kleine waarnemingen verricht. Het betreft hier een onderzoek naar de opbouw van het bastion, de kelders van de bierbrouwerij Het Schaap en de restanten van de zoutfabriek van Mesdag.

Ook het onderzoek van de Organistentoren in 1978 en de opgraving van een stuk stadsmuur aan de Korte Kamperstraat in 2002 worden in de beschrijving meegenomen.

Het doel van dit rapport is een overzicht te geven van de bewoningsgeschiedenis van het gebied tussen het Hopmanshuis, de Korte Kamperstraat, de voormalige Kamperpoort en de stadsgracht langs de Pannekoekendijk. Tot dit gebied behoren de huidige Jufferenwal, het Maagjesbolwerk en het Rode Torenp plein. De meeste nadruk komt hierbij te liggen op de ontwikkeling van de verdedigingswerken aan deze zijde van de stad. Verder zal ook de industriële ontwikkeling van dit gebied aan bod komen.

Puttenoverzicht Korte Kamperstraat 2002

2. De historische gegevens

De 14de en 15 de eeuwse stadsmuur in het westelijke deel van de stad

De oudste ommuring ten noorden van de stad lag aan de binnenzijde van de Kleine Aa. In de eerste helft van de 14de eeuw wordt in de bronnen al melding gemaakt van twee torens in deze ommuring. Beide torens bevinden zich aan de uiteinden van de Kleine Aa. In 1329 wordt aan het oostelijk uiteinde de grote toren aan de "Visschendeshaven" gesitueerd.² Deze toren, later ook wel bekend als Hout- of Kruitmakerstoren lag ter hoogte van de huidige Plantagekerk in de Spoelstraat. Aan het westelijk uiteinde werd in 1334 al melding gemaakt van een stadstoren aan het eind van de "Waterstrate."³ Volgens Elberts en Hoefer werd deze toren aangeduid als de Zwanentoren. Een restant van een toren met dezelfde naam bevindt zich op de hoek van Waterstraat aan de noordzijde van de voormalige Kleine Aa. Deze laatste toren dateert echter uit de 15de eeuw. Bovengenoemde toren uit 1334 werd in dat jaar tegen een erftins van 2 pond en 2 schellingen aan Johan Berneirssone uitgedaan onder voorwaarde dat deze gedurende oorlogstijd ten behoeve van de stad open zal zijn. Het is opmerkelijk dat de stad in 1422 de toren terugkocht voor 65 Arnhemse guldens. Met de plaatsaanduiding "tendes Waterstrate" kan echter niet de huidige Waterstraat bedoeld zijn. Deze straat is pas in de 15de eeuw aangelegd. In de 14de eeuw werden zowel de noord- als de zuidzijde van de Melkmarkt aangeduid als Waterstraat en ging de naam over op de wijk die gelegen was tussen de Grote en de Kleine Aa. De toren heeft zijn naam ontleend aan deze wijk.

De Zwanentoren

De Zwanentoren dateert uit de 15de eeuw. De toren was aan de grachtzijde rond en aan de stadzijde vlak. Deze toren was in 1648 in gebruik bij Roelof Molemaker. In 1668 werd aan de toenmalige eigenaar Jan Verhoef toegestaan de toren "te vertimmeren tot zijne negotie tegen een canon van 7 gulden 's

jaars". Volgens Hoefer heeft de toren korte tijd dienst gedaan als gevangenis voor het krijgsvolk. De toren werd uiteindelijk in 1823 deels afgebroken. Het overgebleven deel is vanaf 1823 ingericht als café. Tot 1888 dreef scheepsbevrachter H.J. Dekker hier een koffiehuis dat onder de latere uitbater H.J. de Groot bekend stond als "De Nieuwe Aanleg". Het café bleef onder deze naam tot 1915 bestaan. Vanaf 1928 tot 1958 droeg het de naam "Het Schippersveerhuis" en werd het geëxploiteerd door respectievelijk B. de Graaf en P. Runhart. Het café heeft later nog zeker drie maal een naamswijziging ondergaan. Na "De Buitenkant" en "De Olde Toren" is het tegenwoordig bekend als "De Tagrijn".⁴

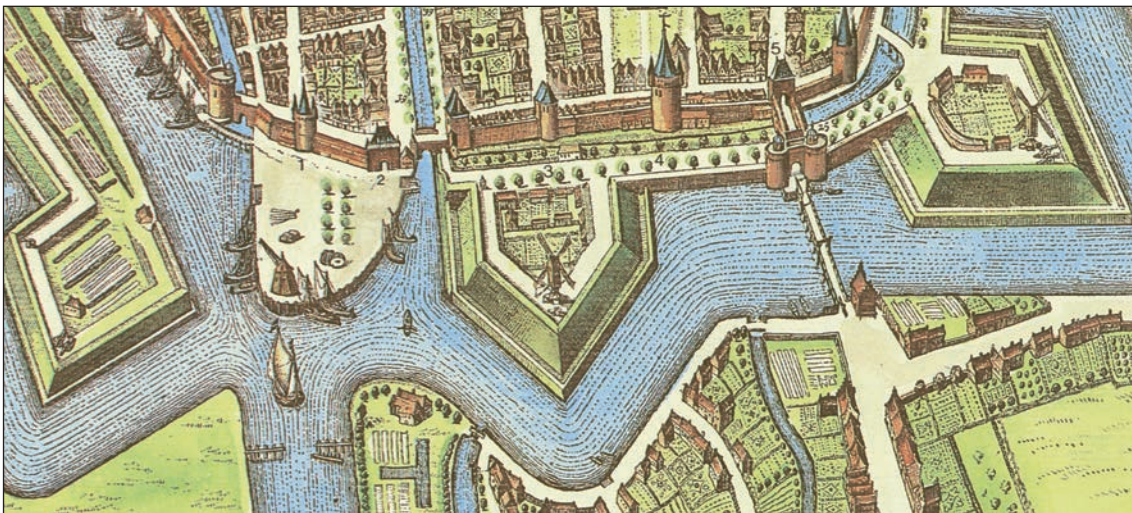
De Jan Baghstoren

Deze toren werd rond 1600 ook wel aangeduid als de Leijendekkerstoren. In 1766 komt de toren voor als 's Lands Gevangentoren en was reeds voor 1727 in huur bij de militaire provoost. De hoge spits werd in 1844 afgebroken. Kort daarna werd de gehele toren gesloopt.

De Rode Toren

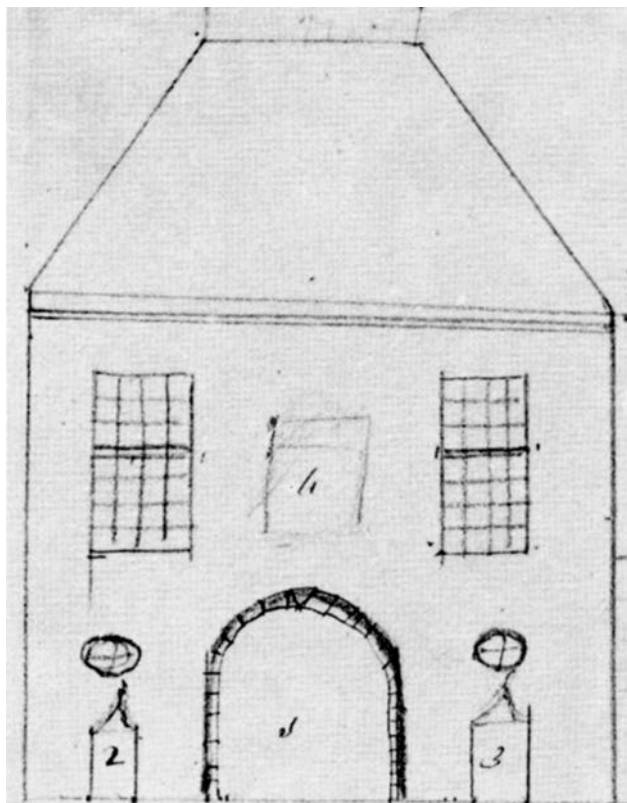
De Rode Toren wordt in een akte uit 1351 voor het eerst genoemd. Hoefer noemt als oudste vermelding 1360.⁵ In 1423 wordt de boven- en benedenverdieping van de toren verhuurd aan Aleid, weduwe van Grootte Johan.

Het blijft opmerkelijk dat de poort in de bronnen aangeduid werd met de naam Roden thoern of Rhoen toren. Boonenburg merkt op dat hier wellicht in het verleden een verdedigingstoren heeft gestaan.⁶ Deze toren moet voor 1581 zijn vervangen door een poortgebouw. Waarschijnlijk zal rond 1449 een nieuwe poort zijn gebouwd. In de maandrekeningen van dat jaar wordt vermeld dat "Willem Timmerman en Arend Timmerman 3 dagen getimmerd hebben aan de Nye poorte bi den Roden toorn". Ook wordt datzelfde jaar door Wijnken Spoormaker een slot gemaakt aan de nye poorte. Op de plattegrond van Braun en Hogenberg uit 1581 is de poort te zien als een gebouw, ingesloten door twee trapgevels met aan de buitenzijde een poorthuisje.⁷

De stadsmuur tussen Zwanentoren en de Kamperpoort, Johan Blauwe ca. 1664.

Schets van de stadszijde van de Rode Toren uit 1865

In 1627 wordt de toren vervangen door een nieuw gebouw waarvoor door burgemeester Crans op 31 mei de eerste steen werd gelegd. De gevel bestaat uit banden van ca. 35 cm Bentheimer zandsteen en ca. 35 cm baksteen.⁸ Als bekroning was een kroonlijst met obeliskken aanwezig. Aan de stadszijde bevinden zich in de gevel aan weerszijden van de doorgang twee deuren waarvan er één naar de trap leidt en een ander naar een bergplaats. Boven de doorgang is in Bentheimer steen het stadswapen aangebracht. De gevel aan de veldzijde is vrijwel gelijk aan die van de stadszijde. Naast het ontbreken van de deuren aan weerszijde van de poort bevindt zich hier boven de poort in een nis van Bentheimer zandsteen aartsengel St. Michaël met daaronder het jaartal 1627.⁹ In 1845 werd de poort voor 430 gulden verkocht. In de verkoopwaarden van 21 december 1844 werd verder gesteld dat de verkoper wel eigenaar van de afbraak was, maar niet van het vrijgekomen puin. Belangrijk was verder dat de muur aan de zijde van het huis van Hens en Schaepman voor een belangrijk deel moest blijven bestaan. Het gaat dan om een muurdikte van één steen ter hoogte van de verdieping en anderhalve steen op de begane grond. Als belangrijke eis werd verder gesteld dat aan de sloop alleen werklieden die in Zwolle woonachtig waren mochten meewerken. Hierop stond een boete van 3 gulden. De sloop van de toren was nodig om een ruimere verbinding te krijgen. In 1845 schrijft een raadslid van de gemeente Zwolle "geen verval en kostbare reparatiën maar alleen de bedenking dat de geschikte toegang zeer hinderlijk was heeft mijne toestemming tot wegbreking van dit gebouw kunnen wettigen".¹⁰ De Rode toren was middels een muur verbonden met een toren aan de overzijde van de Grote Aa. Boven de Grote Aa

Anonim schilderij uit circa 1600 met daarop de waterpoort boven de Grote Aa

was een soort waterpoort aanwezig waarop zich een spietorentje bevond. Op de kaarten van Braun en Hogenberg en Blauwe ligt dit spietorentje aan de noordzijde van de muur. Op een anonim schilderij van een gezicht op Zwolle ligt het torentje midden boven de Aa.

Het is het meest waarschijnlijk dat deze laatste afbeelding de juiste weergave geeft.

De toren aan de zuidzijde van de Grote Aa

Deze vierkante toren heeft geen naam maar behoorde volgens Hoefler tot het oudste gedeelte van de stadsmuur. Het heeft korte tijd dienst gedaan als woning van de stadsroedendrager.¹¹ In 1846 werd de toren in een openbare veiling verkocht en tot woonhuis ingericht.

De Organistentoren

De naam Organistentoren komt voor het eerst voor in een akte uit 1577. In deze akte is sprake van "een ludtse staende an der stadmuire alrenaest der Stadtoere daer Mr. Johan Organist nhutertyt inne woent". Personen die in stadsdienst waren kregen naast hun salaris ook vrije woonruimte aangeboden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat met betrekking tot de torens ambten als organist of stadsroedendrager worden vermeld.

De 18de eeuwse historicus B.J. van Hattum veronderstelde in zijn "geschiedenissen der stad Zwolle" dat aan het eind van de Voorstraat de oudste Voorsterpoort gelegen moet hebben. De poort werd in het begin van de 15de eeuw afgebroken en vervangen door een toren.¹²

Deze veronderstelling is gebaseerd op twee brieven uit 1398 waarin gesproken wordt van een "weere by Voersterpoerte in Voersterstrate". Met de Voersterstrate wordt in dit geval niet de Voorstraat bedoeld maar de latere Kamperstraat. Beide straten lagen immers in de wijk Voorsterstraat. Heerkens en van der Pot vermelden verder nog belangrijke bewijzen voor het feit dat met de Voersterstraet ook de Kamperstraat bedoeld kan zijn. In een akte uit 1586 wordt immers gesproken van "Camper offte Voerstraete".¹³

Uit een beperkte opgraving binnen het pand Korte Kamperstraat 10 in 1978 kwam slechts de fundering van een

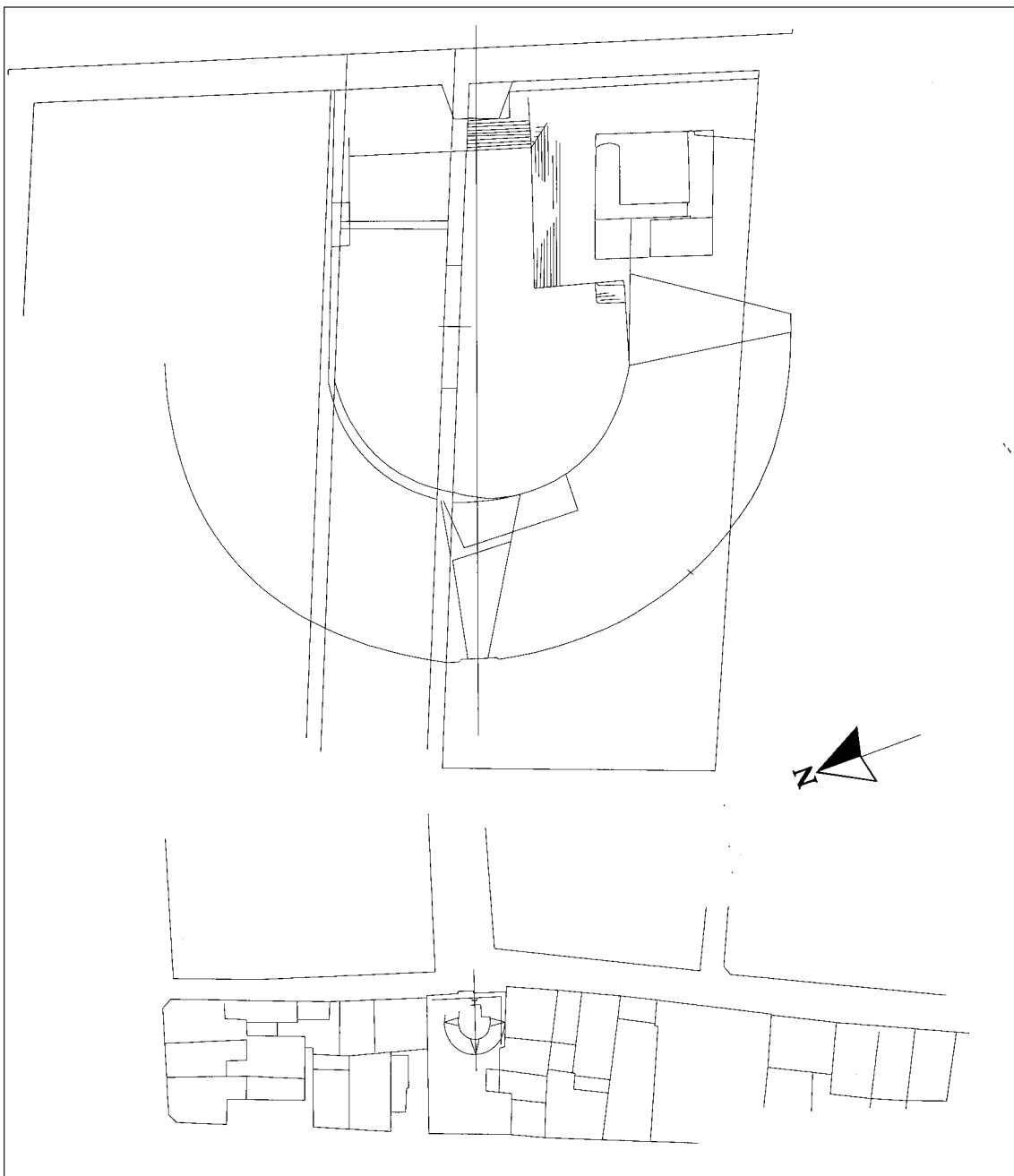
muurtoren tevoorschijn. Van de (voormalige) aanwezigheid van een stadspoort was geen sprake.

Uit historische gegevens blijkt echter wel dat op de plek van de latere Organistentoren al vanaf 1390 een doorgang of klein poortje aanwezig was. Uit een vermelding van 1390 is bekend dat "Wijnken van der Sande en Henric Raven aangenomen hebben een stadswerf te zullen maken aan het eind van de Voirstrate buiten des Hanenpoirte tussen de steiger en het huis van Alberte van Derlevorde en die op hun kosten in goede staat te houden, op voorwaarde dat zij tussen de poort en het water een 8 voet brede weg zullen laten liggen, maar met de bepaling, dat zij ieder het overblijvende terrein mogen gebruiken en daar een varkenshok op mogen zetten, dat zij echter zullen moeten afbreken wanneer een poort met een

doorgang ter breedte van een wagen gebouwd zou moeten worden".¹⁴

In 1479 wordt verboden om mest buiten dit poortje te leggen. Als laatste vermelding staat in de stadsrekening van 1486 een verantwoording van bestrate gedeelten bij het "Hanenpoerteke".

Het huidige pand Korte Kamperstraat 10 heeft een middenrisaaliet met daarop het jaartal 1738. Op grond van gegevens uit het register van de 50e penning blijkt dat in 1737 de Organistentoren wordt aangekocht door meester-metselaar H. Hulscher en meester-timmerman P. Brouwer voor een bedrag van 1525 gulden. Een jaar later verkopen de eigenaren de toren aan burgemeester Derk van der Wijck voor 10.050 gulden.¹⁵ Derk was getrouwd met Catharina ter Borch. In 1738 moet het

Schets van Organistentoren onder Korte Kamperstraat 10 (tek. D.J. de Vries)

huis zijn huidige vorm hebben gekregen.

In 1789 wordt als eigenaar nog vice-admiraal Jacob Pieter van Braam genoemd die het huis had gekocht voor 15.500 gulden. In een verkoopakte uit 1803 wordt het huis omschreven als een kapitaal huis en erf, staande en gelegen aan het eind van de Voorstraat en achter uitkomend aan de stadswal, voorzien van verscheidene royale beneden- en bovenkamers, twee keukens, twee kelders, twee fraaie en spatieuze tuinen, de ene aan het huis en de andere achter het huis op de wal, remises voor koetsen en paarden, washuis, orangerie en een tuinkamertje, alsmede twee huizen aan de Jufferenwal. Het geheel telde toen acht haardsteden.¹⁶

Tot 1885 wordt het nog bewoond door vooraanstaande personen, maar daarna komt een periode van verval. In de jaren 70 koopt M. Middelbosch de totaal uitgewoonde confectiefabriek en restaureert het pand. Tegenwoordig is op de begane grond café de Joffer gevestigd. De bovenverdieping is in gebruik als hotel. Voorheen heeft het pand ook een café bestemming gehad en stond het bekend als Capitol, The Move en het Vat.

De Drakentoren

Hoefer noemt al in 1409 een toren op deze plek. Deze toren wordt omschreven als gelegen "op de laghene aldernaast de Voorsterpoort. De toren is dan verhuurd aan Johan Stockman en zijn vrouw Griete voor 3 pond per jaar onder voorwaarde dat bij oorlog de toren ten behoeve van de stad open zal zijn. In een latere akte uit 1494 verklaart Willem Stockman en zijn vrouw Mechtelt dat zij aan de stad Zwolle een toren, de Stockmanstoerne verkocht hebben. Deze toren was voorheen in erfpacht geweest van Johan Stockman en Griete en lag "agter in de Voirstrate opten Laghen bij de Voirsterpoirte".¹⁷ De naam Drakentoren is waarschijnlijk ontleend aan een post in de stadsrekening van 1498. Derick Malener krijgt dat jaar een bepaald bedrag voor het vergulden van den draak op "Stockmanstoerne".¹⁸

Van de toren zijn een kleine schets en enige maten bekend die door de metselaar I. Niemar Hors in 1853 voor de sloop zijn genomen. Uit deze maten volgt dat de toren aan de buitenzijde beneden half rond was en boven tienhoekig. Het geheel werd bekroond met een leien spits met een draak als windvaan. De hoogte van de stadsmuur bedroeg hier 11.2 m en de dikte 3,36 m. De weergang begon op ruim 8.60 m. De toren zelf was in totaal 34.16 m hoog en 8.4 m breed. In de 19de eeuw diende de toren als woning en werd hij onder andere bewoond door de Zwolse rector Jacob Philip de Medenbach Wakker. Tegenwoordig is hier sinds 1952 Café Bosch gevestigd. Vroeger onder uitbater Bertus Bosch, tegenwoordig onder zijn zoon Paul.

Stadsmuur tussen Drakentoren en Kamperpoort

Hoefer spreekt in een bijdrage tot de oude plaatsbeschrijving van Zwolle van een omwalling die liep door de Korte Kamperstraat en de Kamperstraat. Uit deze vermelding wordt tevens duidelijk dat de Korte Kamperstraat ook wel werd aangeduid als de Sacramentsstege. De muur is nog in de 17de eeuw in de huizen aanwezig. In transportakten uit 1613 en 1614 worden de huizen van Jan Hendricks Baers en Roelof van Sonsbeeck gesitueerd in de wijk Voorstraat. Het Jan

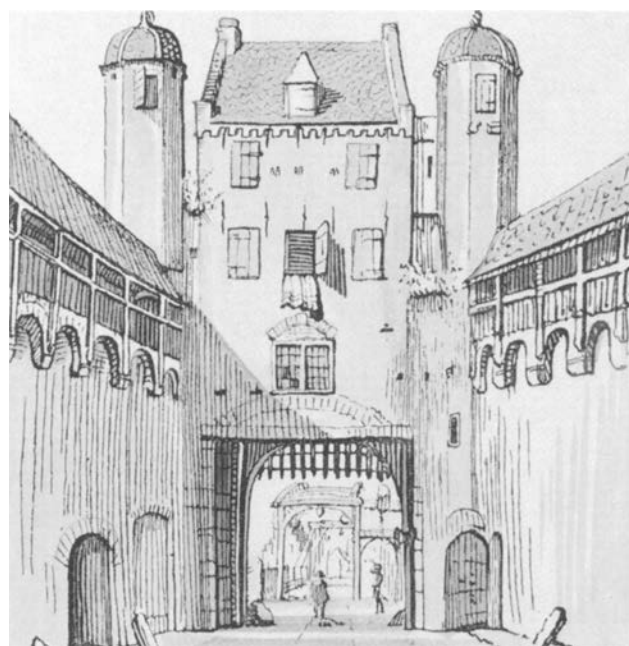
Hendricks Baershuis ligt naast het huis van Van Sonsbeeck en een gemene steeg of straat grenzend aan het Onze Lieve Vrouwenkerkhof en tegenover de stadsmuur. Tegenwoordig is achter café de Pul op de hoek van de Kamperstraat en de Snorresteege nog steeds de stadsmuur te ontdekken.

De Kamperpoort

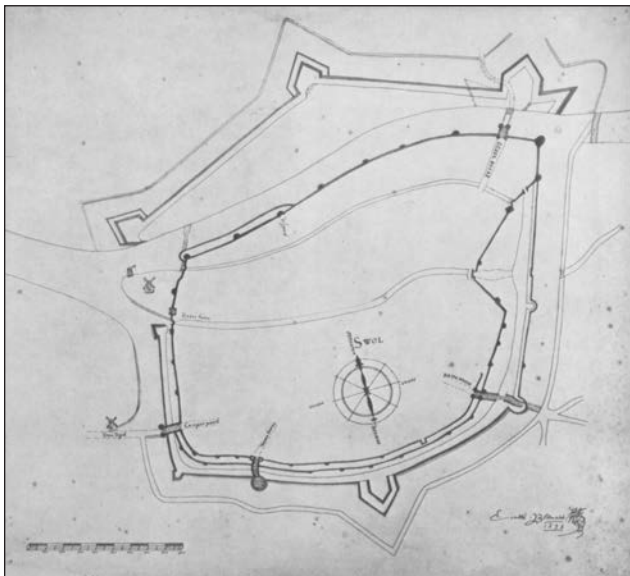
De Kamperpoort werd zoals eerder vermeld ook wel Voorsterpoort genoemd. In 1364 komt de Voersterpoort voor het eerst ter sprake om enkele huizen in de Voersterstraat te lokaliseren.¹⁹ Waarschijnlijk zal de poort kort na 1350 dateren. De vroegste datering van een huis uit de wijk Voorstraat is afkomstig van eiken sporen uit de kap van Melkmarkt 53, het latere Vrouwenhuis. Bouwhistorisch onderzoek heeft uitgewezen dat een aantal stenen huizen aan de Kamperstraat kan worden gedateerd in de periode 1367 en 1389.²⁰ De oudste schriftelijke vermelding met betrekking tot de wijk Voersterstrate stamt uit 1349 en heeft betrekking op een lening (een zogenaemde jaarrente) gaande uit een hofstede van Herman en Jutte Vreze.²¹ Kort daarna in 1356 wordt ook het huis van ridder Bertold van Haersolte bezwaard met een jaarrente.²²

Er bestonden twee poorten: de Kamper Binnen- en Buitenpoort. Over de Binnenpoort is weinig bekend. Hoefer vermeldt dat de Binnenpoort in 1772 is afgebroken. Tijdens rioolwerkzaamheden in 1982 is door Monumentenzorg nog een restant van de binnen poort waargenomen. Dit gedeelte lag onder de straat ter hoogte van Kamperstraat 37. De Buitenpoort is waarschijnlijk rond 1488 gebouwd. In de rekeningen wordt vermeld dat Beernt Kock en Johan Hermans met hun gezellen werkte aan de muren en de toren "voir Voirsterpoerte". Ook wordt datzelfde jaar in Deventer een deel "blauwes steens" gekocht "totter nyer Voersterpoerte".²³

Een ongeluk met een afvallend stuk muurwerk en achter-

De Kamperbinnenpoort in de 17de eeuw door Gerard ter Borch.

Plan voor de verdediging van Zwolle door Bloemaert in 1593

stallig onderhoud hebben er toe geleid dat de Buitenpoort in 1814 werd afgebroken. In de voorwaarden van de verkoop werd vermeld: "De koper van de Kamperpoort koopt alleen de poort met het woonhuis, om in 't geheel af te breken tot aan de grond of straat toe, als mede een gedeelte van weerskanten van de poort, de ronde toorns zoo laag afbreken, tot dat rondom alle de bentemer steenen daaruit zijn en niet meer. Als mede zal hij aan weerderkanten de trappen tot dezelfde laagten moeten afbreken, en de muren van de ronde torens, van binnen in de ronte afbreken tot op de verwelven, dat daar de ronde muuren van de buitenkanten dik zullen moeten blijven drie en een halven Rijnlandschen voet, zuiver glad en te lood afbreken". De sloop moest plaatsvinden tussen 31 mei en 19 juli 1814. Opmerkelijk is dat er in 1817 een aanbesteding is gedaan voor de wederopbouw van de Kamperpoort. De aannemer Coenraad Stemberg voerde voor f 3500 gulden de klus uit. De nog aanwezige ronde toren diende afgebroken te worden en het terrein geëgaliseerd. Aan de hand van een houten model werd een bestek opgesteld voor de bouw. Tegen de uitvoering van het werk werden veel bezwaren geuit. De aannemer lukte het niet om voor de afgesproken datum de klus te klaren. Verder was hij in een aantal punten in gebreke gebleven.

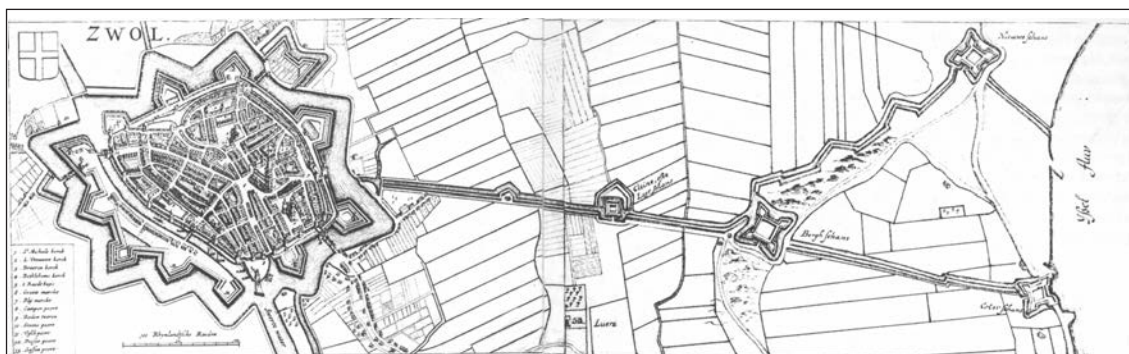
De aannemer zorgde ervoor dat de gebreken hersteld zouden worden. Voor de overschrijding van de opleveringsdatum werd hij gestraft met een boete van f 620 gulden.

Het verdedigingsstelsel in de 16de en 17de eeuw

Van een vernieuwing van de vestingwerken van Zwolle wordt al in 1577 gesproken. Twaalf jaar later, in 1589, diende Burgemeester Bloemendal een voorstel in dat Zwolle zou mogen worden "gefortificeert ende voorzien met nieuwe grachten, bolwercken ende strijkweerden ende andere nootlijckheden; dat oock sal mogen worden gevordert de opmakiinge van eene nieuwe gracht van den IJssel aff tot aen Swolle". Ingenieur mr. Adriaen Anthonisse werd aangesteld om het plan voor te bereiden. Op 19 februari 1590 kreeg hij de opdracht om de verdedigingswerken van Zwolle nader te bestuderen en daarvan "oertinente memorie" op te maken. Besloten werd om rond de oude grachten, nieuwe grachten aan te leggen. Binnen dit nieuwe grachtenstelsel zou een groot aantal bastions worden aangelegd. In 1590 bleef het slechts bij plannen.

Op 16 november 1600 eisten Zwollenaren dat eenderde van de opbrengst van de generale middelen zou moeten worden besteed aan de verdedigingswerken van de stad. Het plan was om tussen de stad en de IJssel een dubbele linie aan te leggen.

Een deel van deze linie zou komen te liggen langs een nieuw aangelegde verbinding tussen Zwolle en de IJssel, de latere Willemsvaart. De meest oostelijke linie liep vanaf de Sassenpoort, via de Reysiger (Hoge Spoorbrug), naar de Scheller redoute. De westelijke linie liep vanaf de Luttekepoort, via de Kleine of Luyreschans, het latere Jodenkerkhof, naar de Spoelderberg-schans. Vanaf de Spoelderbergschans was er een verbinding met de Kotherschans, op de plaats van de latere Katerveersluizen en een verbinding met het Nieuwe Werk, het tegenwoordige park het Engelse Werk. Van deze plannen is in 1600 nog weinig terechtgekomen. Een nieuwe weg tussen Zwolle en het Katerveer over de Bonkemaet kwam pas in 1603 tot stand. In 1602 is een begin gemaakt om de Nieuwe Vecht beter bevaarbaar te maken. In de Nieuwe Vecht zouden hiertoe twee sluizen of verlaten moeten worden aangelegd. Vanaf 1606 werden ook de opbrengsten die ontvangen waren als gevolg van het stop-

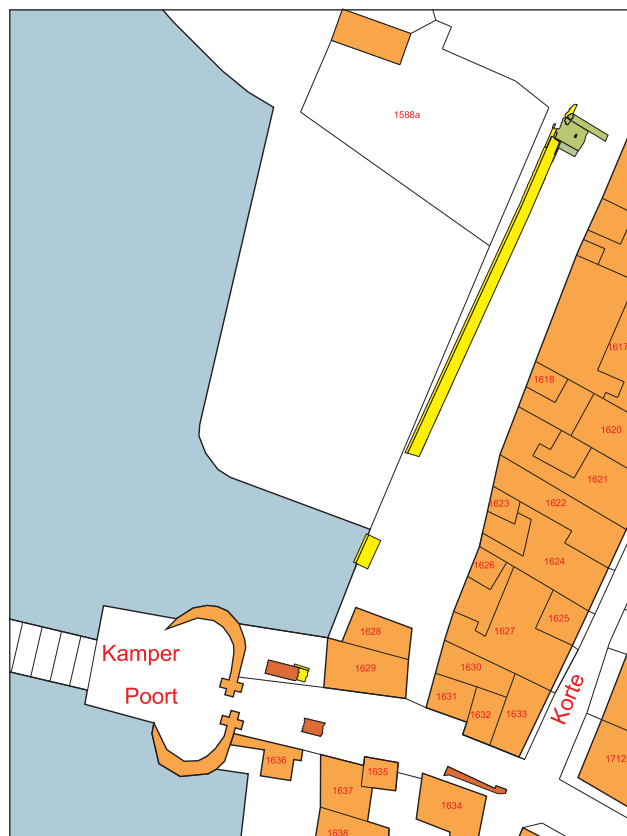
Zwolle met linies en schansen rond 1675

zetten van de stedelijke muntslag aangewend voor de aanleg van de verdedigingswerken. Het ging om 6000 gulden per jaar. Naast dit bedrag werd vanaf 1606 ook het haardstedengeld voor de verdedigingswerken gebruikt. De verdedigingswerken werden aangelegd volgens het Oud Nederlandse stelsel. Dit houdt in dat de stad versterkt werd met bastions. Deze bastions bestonden uit hoge en brede aarden wallen die als voorpost voor de oudere stadsmuur lagen. De functie van de oudere stadsmuur bleef gehandhaafd tot ca. 1790. De bedoeling was om te beginnen bij de Buiten-Diezerpoort, gevolgd door de verdedigingswerken buiten de Sassenpoort en het rondel op de hoek van de Kamperpoort. Gestart zou worden met de aanleg van het bastion tot dekking van de Kamperpoort en de Rode Toren. Het plan voor de aanleg van de verdedigingswerken, dat door mr. Lucas Janszen Sinck was afgetekend, vorderde langzaam. Men was echter niet gestart bij de Buiten-Diezerpoort maar bij de Vis- en Steenpoort.

De wal tussen Rode Torenplein en de Kamperpoort

De wal tussen de Rode Toren en de Sassenpoort moet volgens Hoefler tussen 1488 en 1524 zijn aangelegd. De begindatering 1488 is gebaseerd op de bouw van de Kamper Buitenpoort, het jaartal 1524 wordt in verband gebracht met de opsluiting van hertog Karel van Egmond tussen de Binnen- en Buiten Sassenpoort. Op de plattegrond van Jacob van Deventer is de wal zichtbaar. Het lijkt hier deels om een aarden wal te gaan. Het gedeelte tussen de toren aan de zuidzijde van de Grote Aa en de Luttekepoort is rond 1550 nog niet voorzien van een stenen keermuur. Het traject tussen de Luttekepoort en de Hout- of Kruitmakerstoren daarentegen heeft wel een stenen muur. In deze muur liggen volgens Van Deventer 12 torens of rondelen. Opmerkelijk is verder dat de wal midden in de stadgracht wordt gesitueerd. Ook op de plattegrond van Braun en Hogenberg uit 1581 lijken we te maken te hebben met een deels aarden wal. Opvallend is dat op deze kaart de wal tussen de Luttekepoort en de Kamperpoort al wel voorzien is van een stenen keermuur. Het deel tussen de Kamperpoort en het Rode Torenplein is echter nog geheel in aarde uitgevoerd. Op het plan van Adriaen Anthonisse, getekend door Bloemaert, in 1593 is voor het eerst over het gehele traject tussen het Rode Torenplein een wal met stenen keermuur te zien. Op de plaats van het Maagjesbolwerk is zelfs al een verdedigingswerk getekend. Ook op een prent van de stad Zwolle uit 1615 is dit werk zichtbaar. Het verdedigingswerk lijkt op deze prent sterk op een rondel. Op basis van bovenstaande gegevens die ontleend zijn aan de verschillende stadsplattegronden lijkt de stenen keermuur van de wal te zijn aangelegd in verschillende fasen. De oudste fase besloeg het traject tussen Hout- of Kruitmakerstoren en de Luttekepoort, gevolgd door het deel tussen de Luttekepoort en de Kamperpoort. Het stuk tussen de Kamperpoort en het Rode Torenplein moet pas tot de laatste fase gerekend worden. Deze fasering komt ook goed overeen met de resultaten van het dendrochronologisch onderzoek. Uit dit onderzoek blijkt namelijk dat de stenen keermuur van de wal onder de Jufferenwal in 1583-1584 of kort daarna is aangelegd. Concrete gegevens over de afmeting en hoogte van de wal tus-

sen het Rode Torenplein en de Kamperpoort ontbreken. Vergelijking van de plattegrond van Van Deventer met die van Braun en Hogenberg geeft echter te kennen dat de gracht tussen de wal en de stadsmuur tussen 1550 en 1581 gedempt moet zijn. Op laatstgenoemde plattegrond is de wal namelijk als een echte voorwal te zien. Dit fenomeen wordt in de literatuur met betrekking tot de vestingbouwkunde vaak aangeduid

De keermuur onder de Jufferenwal

als een fause braie. Tussen de Kamperpoort en de Sassenpoort blijft de gracht echter open. Uit historische bronnen weten we dat de gracht langs de Eekwal pas tussen 1833 en 1836 werd overwelfd. De gracht aan de zijde van de Walstraat wordt nog later rond 1837 overwelfd.

Uit een bestek van ingenieur Hillebrand Smit aan de Staten Generaal uit 1607 blijkt dat de aarden wal bij de Sassenpoort 17 voeten hoog was. De kruin had een breedte van 40 voet.²⁴ De wal had verder een borstwering. Omgerekend komen we daarbij op een hoogte van 4,89 meter en een walbreedte van de kruin van 11,2 meter. Of deze gegevens ook gebruikt kunnen worden voor de reconstructie van de wal onder de huidige Jufferenwal is onduidelijk. Het geeft echter wel een indicatie.

Het bastion of Maagjesbolwerk

In 1581 is voor het eerst sprake van een verdedigingswerk of rondel op de plek van het later bastion. Ook op het plan van Bloemaert is al een soort bastion te ontdekken. Het zou echter tot 1606 duren voordat er werkelijk gestart kon worden met de aanleg van een bastion.

Wemes vermeldt dat de bastions tussen 1590 en 1620 zijn aangelegd. Een exactere datering lijkt niet mogelijk te zijn. De

naam Maagjesbolwerk is waarschijnlijk ontleend aan Elberts. De oudste benaming die dateert uit de periode 1635-1656 is nog Kutgies-/Kutties-/Kutgiens/-Kuttenwal. Vanaf 1655 komt ook de naam Jofferenwall en Juffernwal voor.²⁵

Het Maagjesbolwerk is vóór 1850 al gedeeltelijk afgegraven, verbreed en bestraat. In 1896 besloot de gemeenteraad van Zwolle opnieuw tot verlaging van het Maagjesbolwerk. Dit keer met als doel een losplaats aan de zuidwestzijde van het bolwerk te verkrijgen. Het geheel is toen uitgevoerd voor 4300 gulden. Deze verlagingen en afgravingen van het bastion maken het helaas onmogelijk om een exacte hoogte van het bastion te bepalen. Op basis van het eerder genoemde bestek uit 1607 is het aannemelijk te veronderstellen dat de hoogte geschat kan worden op ongeveer 4,89 meter.

Het Rode Torenplein

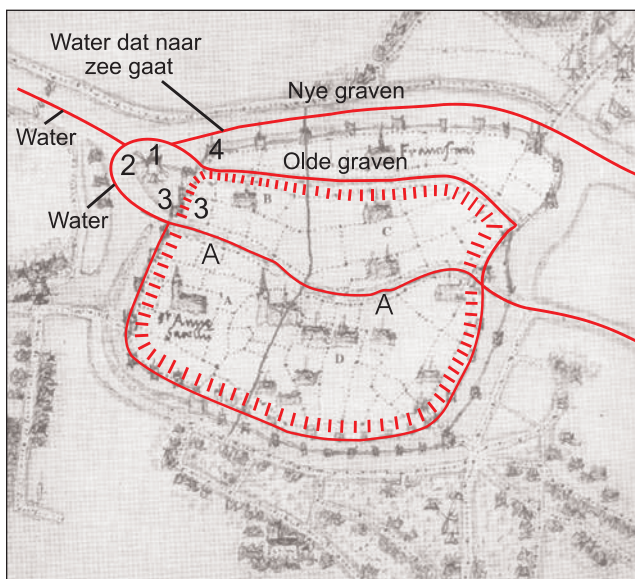
De landtong op het Rode Torenplein, waarop de stadskraan stond, is pas in 1437 ingericht. In dat jaar wordt vermeld dat Schepenen en Raden in 1437 een speciaal terrein inrichten voor de handelsactiviteiten en dat een jaar later de toenmalige bisschop van Utrecht aan Zwolle het stapelrecht verleende voor goederen uit Westfalen en Nedersaksen.²⁶ In een akte uit 1352 valt af te leiden dat buiten de Rode Toren een aantal weilanden en een gaarde lag.²⁷ Van drie weilanden worden de eigenaren met naam vermeld. Dit waren: Lambert van Hoenhorst, Ghered van Herkelo en Gheret van Deze. Gheret van Deze had zijn weiland oorspronkelijk in leen van de proosdij van Deventer en ruidde het in 1352 tegen eigen land in Harculo. Gheret van Deze werd eigenaar van het weiland en kreeg het grote stuk land in Harculo in leen. Een interessant detail over een der eigenaren, Lambert van Hoenhorst, is dat hij schepen van de stad Zwolle was.²⁸

Deze ruiling van landen kan te maken hebben met de voorbereiding voor de inrichting van een speciaal terrein voor handelsactiviteiten.

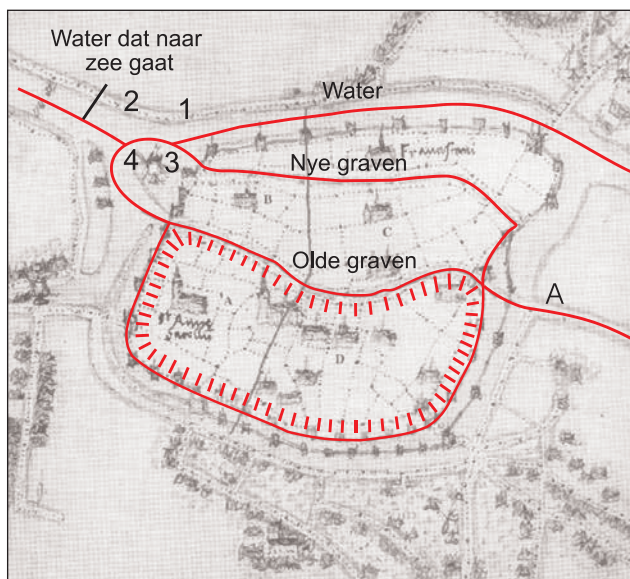
In de akte uit 1352 wordt verder gesproken over een nieuwe gracht. De vermelding van een nieuwe gracht komt ook in

1401 voor. In dat jaar wordt beslist dat de brug bij het huis van Johan Bernierssoen betaald moet worden door degene die de gaarden hebben op de nieuwe gracht. Waarschijnlijk gaat het om dezelfde gaarden en nieuwe gracht als in 1352. De benaming nieuwe gracht zorgt voor problemen. Zo kan men verwachten dat waar een nieuwe gracht aangelegd wordt ook een oude moet liggen. Dit hoeft niet te betekenen dat er twee afzonderlijke grachten zijn geweest. Zo wordt de benaming nieuwe en oude ook wel gebruikt voor één fenomeen. Gezien de periode van de aanleg van een nieuwe gracht die in 1352 als nieuw wordt vermeld en het feit dat in 1352 de bovengenoemde landruil heeft plaatsgevonden gaat het vermoeden uit naar twee afzonderlijke grachten. De nieuwe gracht zou de oude hebben vervangen om meer ruimte te creëren. De oude gracht die vermoedelijk aan de voet van de Rode Toren liep en op de Kleine Aa en het water naar zee aansloot zal vóór 1437 gedempt zijn. Deze oude gracht heeft waarschijnlijk rond de toenmalige stad gelopen en dus ook aan de voet van de muur langs de huidige Jufferenwal en Kamperpoort.

Dat de landtong op het Rode Torenplein dus in 1437 zijn vorm heeft gekregen die op oude plattegronden nog steeds zichtbaar is, is heel goed mogelijk. Dit betekent niet dat er buiten de Rode Toren vóór 1437 geen terrein was waar handelsactiviteiten plaatsvonden. Het gebied buiten de Rode Toren lag immers zeer gunstig aan de vaarweg naar zee, pas later Zwarte Water genoemd. De plek leende zich uitstekend voor het uitladen en overpakken van goederen. In de maandrekeningen uit het einde van de 14de en begin van de 15de eeuw is een aantal bepalingen opgenomen die er op wijzen dat goederen, met name hout en stenen, op het Rode Torenplein uit werden geladen om vervolgens met karren naar elders in de stad te worden vervoerd. Zo wordt in 1407 melding gemaakt van het vervoer van 24.500 stenen van de Rode Toren en de Voorstraat naar de Luttekepoort door ene "Dyrick mitter karen", het vervoer van 5000 stenen naar de brug aan de Waterstraatzijde van de stad en in 1426 van vele tonnen kes-

Reconstructie van de situatie uit 1352, volgens Van Der Schier.

Reconstructie van de situatie uit 1352, volgens Van Beek.

seling etc. De stenen waren afkomstig van het tichelwerk van de stad, maar ook van andere tichelwerken. Naast baksteen werd er ook natuursteen uitgeladen en overgeladen. Dit natuursteen was voornamelijk afkomstig uit Duitsland. In de rekeningen wordt verder nog het huis van Johan Bernierssoen genoemd dat ligt bij de Rode Toren en een brug. Dit huis is belangrijk omdat hier een aantal keren vermeld wordt dat bij dit huis hout opgeslagen lag en dat daar tevens hout werd gesneden en werd gericht. In 1401 wordt vermeld dat er "600 kleine steenbussen liggen op de toren bij Johan Bernierssoens huis". Het huis ligt dus dichtbij de stadsmuur en niet ver buiten de Rode Toren. Verder worden nog 414 tonnen steenkalk vermeld die buiten de Rode Toren opgeslagen liggen. Naar mijn mening kan men uit deze vermeldingen afleiden dat er al handels- en havenactiviteiten plaatsvonden vóór 1437.

In 1473 is er voor het eerst sprake van een molen op het Rode Torenplein. Deze molen die ook op de plattegrond van Jacob van Deventer uit 1550 en Braun en Hogenberg uit 1581 nog te zien is, wordt later verplaatst naar het Maagjesbolwerk. De stadskraan wordt in 1488 door Dirick Houyck op het terrein geplaatst. De opdracht voor een houten kraan wordt in mei 1446 al gegeven aan Arend die Timmerman. De kraan bestond waarschijnlijk uit twee tredmolens en was geplaatst op een fundering van blokken Bentheimer zandsteen. De houten kraan werd in 1848 vervangen door een ijzeren kraan. Deze kraan was noodzakelijk omdat er nog geen goede kade bestond. In 1857 werd een nieuwe stenen kade aangelegd. Aansluitend werd hierbij ook de Buitenkant verbreed. Deze verbetering en verbreding was aangelegd middels het Caisson-systeem van ir. Chr. W. van Rooy.²⁹

De Vismarkt

In de late middeleeuwen werd de vis verhandeld op de Oude Vismarkt en de Vispoortenplas. Oude huisnamen van een aantal huizen in deze twee gebieden verwijzen nog naar het houden van een vismarkt. Aan de Oude Vismarkt was onder andere een huis met de naam "de Salm" te vinden, terwijl aan de Vispoortenplas de huisnaam "de Meermin" voor kwam. Het huidige Meerminplein heeft hieraan zijn naam ontleend. In 1396 wordt al melding gemaakt van de naam vismarkt die van toepassing is op de Oude Vismarkt.³⁰ Wanneer de vismarkt werd uitgebreid naar de Vispoortenplas is niet bekend. De Vispoortenplas ligt in een gebied dat rond 1500 bij de stad is getrokken.

De specialisatie van de vissers leidde tot een uitbreiding van hun werkterrein. De verkoop van vis bleef gehandhaafd op de Oude Vismarkt en de Vispoortenplas, de aanvoer van kreeften, krabben en andere schaaldieren vond langs de stadsmuur plaats. Het deel van de Waterstraat, tussen de Vispoortenplas en de Broerenkerk, heette dan ook Krabbestraat. Ook de naam Roggenstraat houdt mogelijk verband met de vismarkt. Door deze straat werd vis vervoerd vanaf de Vispoortenplas naar de Oude Vismarkt. De vismarkt werd in 1792 verplaatst naar het Rode Torenplein. Deze plek was gunstig gelegen aan het Zwarte Water. Rond ca. 1850 werd de noordzijde van het Maagjesbolwerk afgegraven, verbreed en bestraat. De zuid-

Foto van de overdekte visafslag

westkant van het bastion volgde in 1896.³¹

Aan de noordwestzijde van het Maagjesbolwerk is in 1862 de overdekte visafslag gebouwd. Deze vishal was een gemeentelijke aangelegenheid. Op de visafslag waren de prijzen dan ook meestal lager dan op de nabij gehouden markt. 1929 betekende het definitieve einde van de Zwolse visafslag. De hal bleef nog bestaan tot 1939, waarna deze werd afgebroken. Een deel van de hal bevindt zich tegenwoordig op boerderij IJsselhoeve van de familie Dubbeldam.

Stoombierbrouwerij Het Schaap

Deze bierbrouwerij was eigendom van eigenaar van H.T.J. Schaepman en Co. De brouwerij was gevestigd op het adres Rode Torenplein 3 en 4. De fabriek is tot 1920 in gebruik geweest. De oprichtingsdatum wordt gesteld op 1853 maar de brouwerij bestond waarschijnlijk al in 1829. Na verbetering van het brouwwater kreeg het Zwolse bier een betere naam. In 1904 werd de brouwerij verbouwd en naar de eisen van die tijd ingericht met een brouwhuis, gistkelders en zogenaamde lagerkelders. De bestaande kelders werden hiertoe grondig verbouwd en voorzien van een aantal troggewelven. De kelders waren oorspronkelijk bedoeld als ijskelders en werden sinds 1888 gebruikt om ondergistend bier te produceren. Hiervoor waren lage temperaturen noodzakelijk. De kelders zijn nog jarenlang bewaard gebleven onder de voormalige Oranjeschool en het gebouw van muziekvereniging Jubal. Tijdens de aanleg van het Maagjesbolwerk in 1999 zijn de kelders gesloopt.

In het pand Rode Torenplein 3 woonde van 1888 tot 1906 J.C. Comans. Comans was een lid van de Firma H.T.J. Schaepman

Foto bierbrouwerij Schaepman.

en Co. De bovenwoning werd bewoond door brouwmeester J.G. Werner. Na de sluiting van de brouwerij in 1920 is het huis betrokken door H.P. van Eijsselsteijn die er een rijwielhandel vestigde. In 1933 wordt de begane grond gebruikt als garage van de Zwolsche Auto Maatschappij van J.B. Wirtjes. In de garage stond ook de mechanische ladderwagen van de Zwolse Brandweer gestald. De bovenwoning werd van 1933 tot 1950 bewoond door J. Leenman, handelaar in scheepsbenodigdheden en grondlegger van de nog steeds bestaande werf aan het Zwartewater. Vanaf 1950 was het korte tijd kantoor en magazijn van verhandel Willems. Geruime tijd later is het huis gebruikt als winkel en dumpzaak Humpie Dumpie. Het pand Rode Torenp plein 4 is bij de oprichting in 1853 overgenomen van wijnhandelaar A.P.G. Hens. Vanaf 1903 werd de bovenwoning betrokken door meesterknecht en machinist B.W. Hekkert met zijn gezin. Na 1920 is het verbouwd tot garage. Vanaf 1926 staat het bekend als vestiging van N.V. van Doorn. Tussen 1956-1968 is het eigendom van H. Pienterman en later na 1968 van G.H.J. Blickman.

De gewelven van de kelders van der bierbrouwerij.

De firma O. de Leeuw

De firma O. de Leeuw kan gerekend worden tot een van de oudste bedrijven in Zwolle. Het bedrijf begon als groothandel in ijzer en ijzerwaren aan de Diezerstraat. Hendrik Wijnekes was in 1810 gestart met een handel in ijzerwaren op het perceel Diezerstraat 72. Dit pand stond bekend als In den Blaeun Saegh. Na het overleden van Wijnekes in 1844 werd de zaak overgenomen door Hendrik Jan Jacob Bolte. Na Bolte nam zijn weduwe Johanna Herberta Stroink de handel over.³² Johan Stroink nam na het overlijden van zijn zus de zaak over onder de naam Firma Wed. H.J.J. Bolte. In 1872 verscheen Oeds de Leeuw ten tonele. De Leeuw zette na het overlijden van Stroink in 1890 de zaak voort, onder zijn eigen naam firma O. de Leeuw.

Naast ijzerwaren werd er nu ook ruw ijzer verhandeld. Dit gebeurde in twee panden aan de Nieuwstraat. In het begin van de jaren 90 van de negentiende eeuw breidde O. de Leeuw zich uit met de verkoop van landbouwwerktuigen. Door de enorme vraag was de firma zelfs in staat om werktuigen uit het buitenland te importeren. In 1907 werd speciaal voor de verkoop van landbouwwerktuigen een terrein aan het Rode Torenp plein verkocht.

Op dit terrein werd een nieuw magazijn (Rode Torenp plein 2) gebouwd.³³

Voor 1907 waren hier nog huizen aanwezig en werd het gebied aangeduid als het zogenaamde Kikkerseiland.

Na firma O. de Leeuw heeft in 1968 textielsupermarkt N.V. Wibra het pand betrokken. De laatste gebruiker is Jan Sikkes Lappenland geweest

Foto landbouwmagazijn Rode Torenp plein 2

3. De archeologische gegevens

In het gebied is in het verleden een aantal archeologische onderzoeken en waarnemingen verricht. De archeologische activiteiten waren niet alleen gericht op de stadsmuur met bijbehorende onderwal en het Maagjesbolwerk, maar ook op de sporen van de verschillende industrieën die in het gebied aanwezig zijn geweest.

De stadsmuur aan de Korte Kamperstraat

In 2002 is in het kader van de nieuwbouw op de percelen Korte Kamperstraat 16-18 een kleine archeologische waarneming verricht.

De stadsmuur is ten behoeve van de bouw van kelders van woningen aan de Kamperstraat in de 17de eeuw gedeeltelijk weggebroken. De fundering van de stadsmuur was echter onder het kelderniveau nog geheel intact aanwezig. De muur bestaat uit bakstenen van 26x12x6 en heeft een 10 lagenmaat van gemiddeld 76 cm. De onderkant van de muur kon door de beperkte onderzoeksruimte niet worden achterhaald.

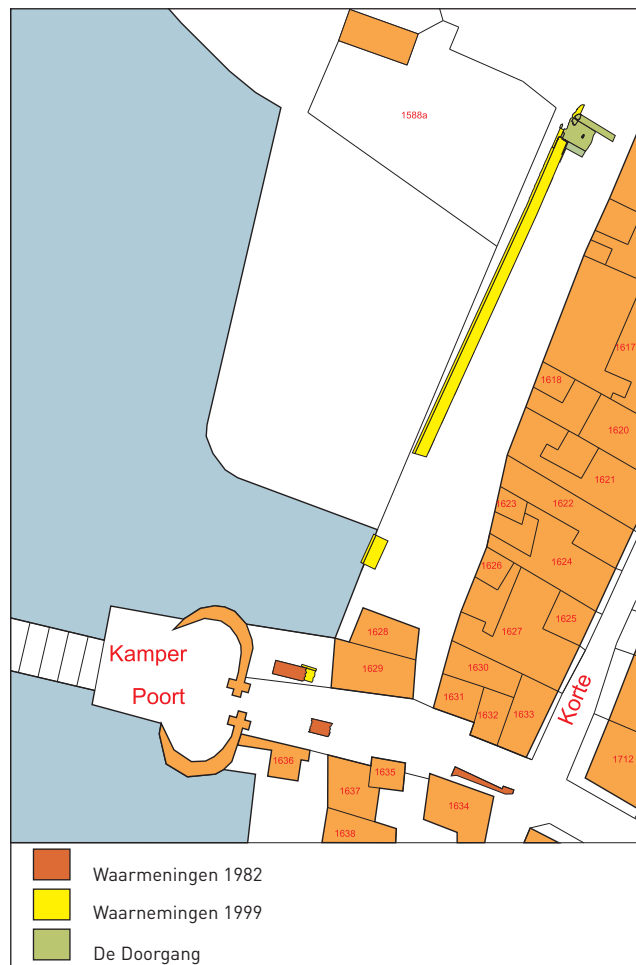
De keermuur met doorgang onder de Jufferenwal

Tijdens de begeleiding van rioolwerkzaamheden op de Jufferenwal is een zware muur aangetroffen. Deze muur is al eerder blootgelegd, maar is nog nooit gedocumenteerd. De eerste gedachten gingen uit naar een stuk 15de eeuwse stadsmuur. Een blik op verschillende stadsplattegronden liet zien dat het een keermuur betrof. De keermuur beschermde de onderwal die voor de stadsmuur heeft gelegen.

De keermuur is gemetseld met bakstenen van 24x12x5 en 25x12x5,5 en kan op basis van dendrochronologisch onderzoek gedateerd worden na 1583-1584. De muur is aan de grachtzijde twee keer voorzien van een nieuwe bekleding. De eerste keer zijn bakstenen van 22x10x5 gebruikt. Tijdens latere werkzaamheden is een muur van stenen van 21x10x5 gemetseld. De keermuur wordt aan de binnenzijde gekenmerkt door een versnijding.

Op deze versnijding zijn later twee muren aangelegd. De muren liggen haaks op de Jufferenwal. Tussen de muren was een stenen vloer aanwezig van 20x9x4. De muren en de vloer zijn waarschijnlijk de restanten van een doorgang of sortie. Deze doorgang vormde een verbinding tussen de gracht en het gebied tussen de stadsmuur en de onderwal. Het is niet geheel duidelijk of de doorgang een militaire functie heeft gehad. Na ca. 1790 verloor de stadsmuur zijn verdedigingsfunctie. De terreinen tussen de stadsmuur en de keermuur waren toen in bezit van de stedelijke overheid. Veel van deze terreinen werden gebruikt als werfjes en opslagplaatsen. Dit zelfde fenomeen is ook in Deventer geconstateerd. Deventer heeft in de Late Middeleeuwen een dubbele stadsmuur gehad.

De doorgang is in dezelfde periode als de eerste bekledingsmuur aangelegd. Op basis van het baksteenformaat van de

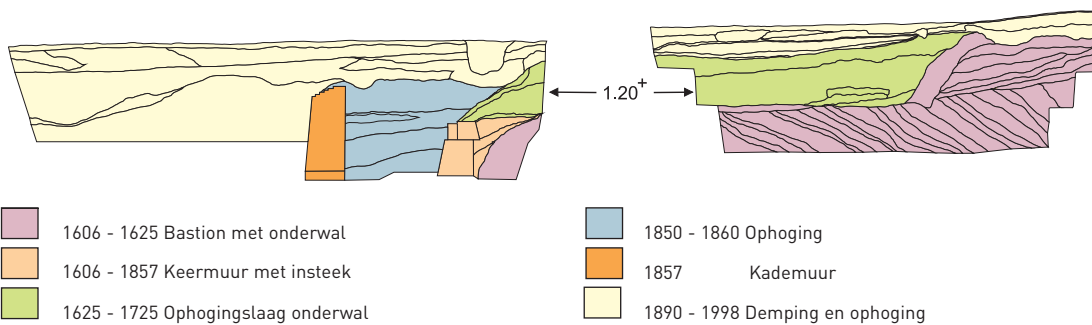
De keermuur onder de Jufferenwal

bekledingsmuur 22x11x6 en de vloer 20x9x4 is het aannemelijk te veronderstellen dat de werkzaamheden na 1790 hebben plaatsgevonden. Dit zou betekenen dat de doorgang voor openbare en civiele doeleinden gebruikt moet zijn.

De aanleg van het Maagjesbolwerk

Tijdens de ontgraving van het Maagjesbolwerk is een ophogingslaag met afval aangetroffen. In de laag bevonden zich een soort houten bakken of compartimenten die opgevuld waren met huisvuil en mest. Tussen het huisvuil en mest zaten vondsten, waaronder aardewerk, leer, munten en pijpen die allen vóór 1650 gedateerd kunnen worden. Het archeologisch onderzoek op het Rode Torenplein in 1998 heeft een belangrijk inzicht verschaft in de opbouw van een bastion. Uit de opgravingsgegevens blijkt dat het grondlichaam bestaat uit lagen klei en veen. De combinatie van klei afgewisseld met veen zorgt voor een grote stevigheid.

Dit principe is zelfs in de 20ste eeuw nog gebruikt bij de aanleg van dijken.

profieltekening van bastion met uitleg

De kademuren aan de Grote Aa

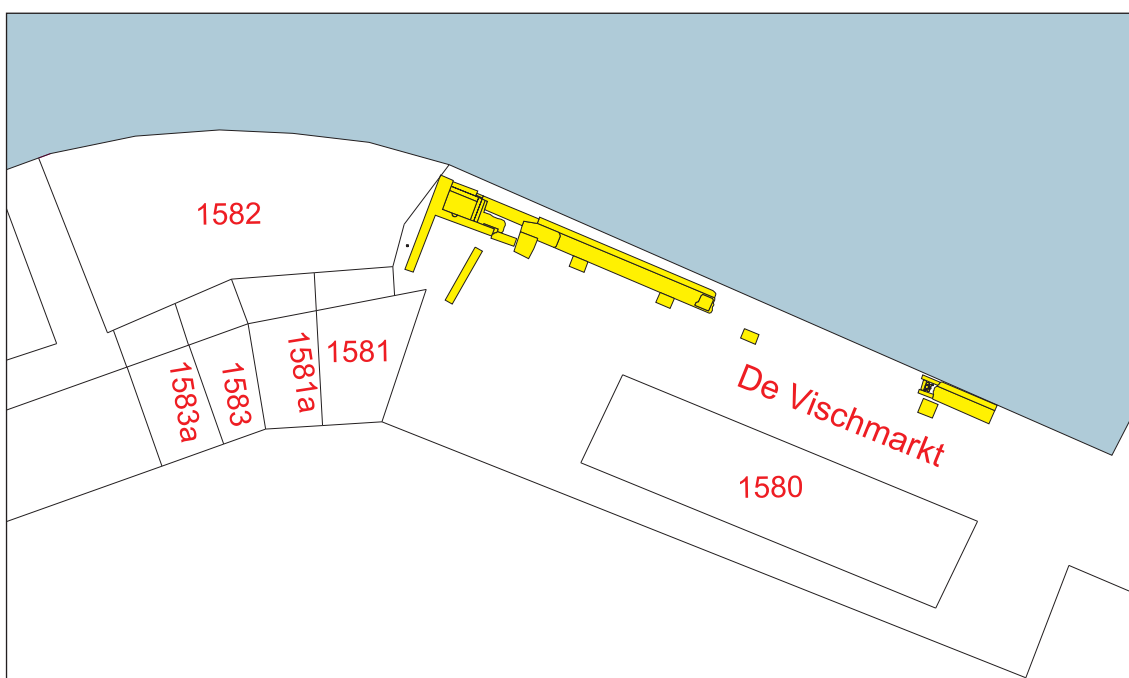
Tussen het Maagjesbolwerk en het Rode Torenplein ligt de monding van de Grote Aa. Het zuidelijke deel van de monding met bijbehorende kademuren is in 1998 opgegraven. Tijdens het onderzoek werden meerdere kademuren blootgelegd. De muren dateren uit verschillende fasen.

De oudste kademuur stamt uit dezelfde periode als het Maagjesbolwerk en zal in de periode 1606-1650 zijn aangelegd.

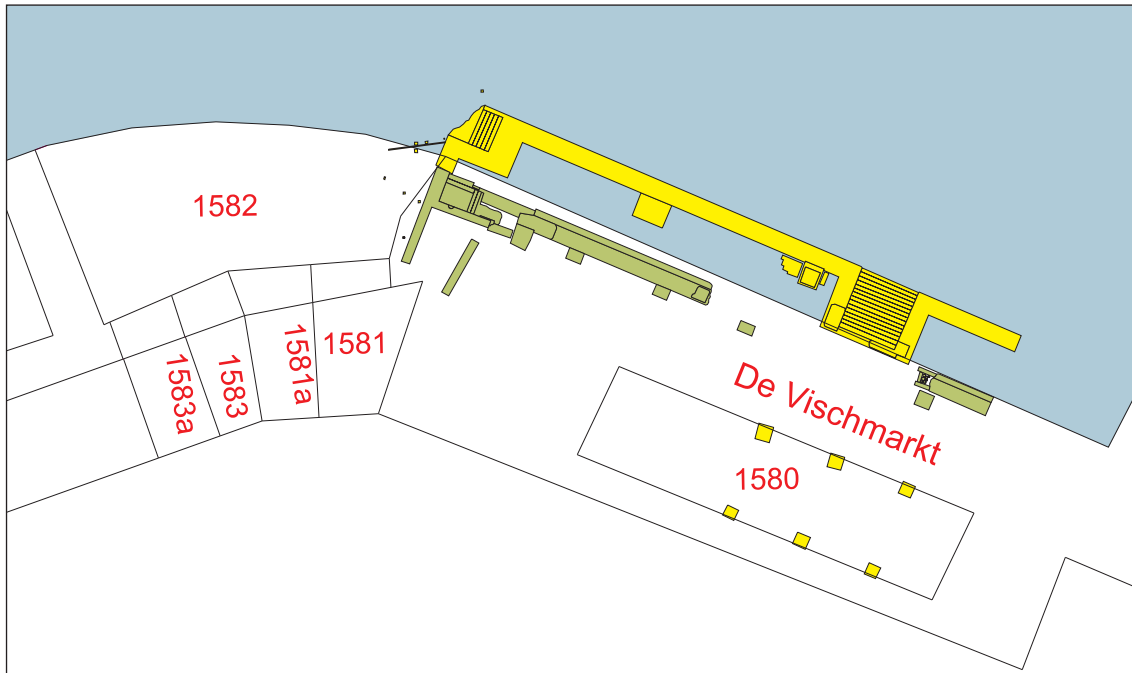
De muur bestaat uit bakstenen van 26 x 12 x 4,5, 25 x 12 x 6 en 18 x 9 x 4 en was gefundeerd op roosterwerk met daartussen elzenhout. Deze wijze van bouwen wordt gerekend tot de funderingen op kleef. Om de draagkracht van de werkvloer te vergroten werd een verticale ondersteuning aangebracht in de vorm van dunne elzen- of berkenhouten stammetjes. De stammetjes zuigen zich vast in de ondergrond en zorgen op die manier voor een grondverdichting. Om ervoor te zorgen dat de stammetjes in de slappe grond niet uiteen konden wijken werden de stammetjes binnen een rooster geplaatst.

Voor de stammetjes werd de voorkeur gegeven aan wortelhout dat naar boven toe uitkraagt. Voor het roosterwerk is zowel rondhout als eikenhout gebruikt. Het baksteenformaat 18 x 9 x 4 is met name gebruikt voor de aanleg van de beren aan de binnenzijde van de muur. De buitenkant van de muur, aan de zijde van de Grote Aa, bestaat uit een bekleding van bakstenen van 24 x 11 x 5. De kademuur heeft waarschijnlijk tot ca. 1850 dienst gedaan en is in de periode 1606-1850 diverse malen gerepareerd en hersteld. Was de muur oorspronkelijk nog bedoeld als keermuur voor de onderwal van het bastion, na het verliezen van de functie als verdedigingswerk is de muur omgevormd tot kademuur. De keermuur is in dwarsdoorsnede trapeziumvormig. Deze vorm biedt een grote weerstand tegen het kantelen van de muur. Vanwege de gronddruk heeft de muur aan de onderzijde de grootste sterkte. Het verschil in dikte tussen de onder- en bovenzijde wordt bereikt door aan de achterzijde versnijdingen aan te brengen. De stabiliteit van de muur wordt vergroot door de muur te verzwaren met beren.

De bovenkant van de muur wordt door een rollaag of een

Fase 1: muur ter bescherming onderwal bastion

Fase 2: kademuur uit 1857 met twee trappen.

natuurstenen dekband afgedekt. De achterzijde van de muur werd in de meeste gevallen bestreken met een laagje cementmortel. Dit zogenaamde vertinnen werd toegepast om de inwerking van schadelijke stoffen tegen te gaan.

In de kademuur werd een trap aangelegd en langs de muur werden eiken palen geheid die bedoeld waren voor het aanmeren van schepen. In het muurwerk van de trap waren minimaal twee verschillende fasen zichtbaar. Van de oudste trap restte nog drie treden en een vloertje. De latere fase bestond uit klinkers van 21 x 10 x 4 afgewisseld met fragmenten natuursteen.

Rond 1857 is een groot deel van de kade aan het Rode Torenplein en de monding van de Grote Aa vernieuwd. Uit deze periode dateert de kademuur met daarin twee trappen. De eerste trap lag ter hoogte van de visafslag, de tweede op de plaats waar de Grote Aa en de stadsgracht bij elkaar komen. In de trap bij de visafslag waren in het midden van de traptreden de restanten van een gietijzeren hek zichtbaar. De muur is gemetseld van bakstenen van 22 x 10 x 5 cm. Projectie van deze muur op het kadastrale minuatplan uit 1832 wijst uit dat de muur in het water ligt. Dit betekent dat het grondlichaam tussen de eerste kademuur en de kademuur uit ca. 1857 uit dezelfde periode moet dateren. Dit werd bevestigd door het vondstmateriaal dat bestond uit aardewerk en enkele munten uit de tijd van Koning Willem I en II.³⁴ Het funderingsprincipe van de kademuur uit ca. 1857 wijkt af van die van de eerste kademuur en bestond uit een grote plank die bevestigd was op de koppen van verschillende vertikaal geplaatste palen.

Na 1880 heeft de kademuur zijn functie verloren en is de monding van de Grote Aa gedempt. Dit gebeurde met afval en een dik pakket geel zand. De aanwezigheid van dit dikke pakket geel zand zorgde ervoor dat het vrijwel onmogelijk was om iets van de oorspronkelijke Grote Aa-vulling te onderzoeken.

Alleen bij de trap van de visafslag werd een kleine hoeveelheid aardewerk geborgen.

De visafslag

Van de in 1862 gebouwde visafslag zijn tijdens het archeologisch onderzoek in 1998 zes poeren opgegraven. De poeren hadden een afmeting van 70 bij 70 cm en waren opgebouwd uit vijf lagen baksteen. De bovenkant van de poeren lag op 2.64 m boven NAP. Tijdens het onderzoek is ook een gedeelte van de oorspronkelijke bestrating tevoorschijn gekomen. Deze bestrating lag op een hoogte van 2.31 m boven NAP.

Overzicht poeren visafslag.

4. Het vondstmateriaal

Tijdens de opgraving in 1998 is uit een aantal sporen vondstmateriaal verzameld. Het gaat om de ophogingslagen (vnr 1-1-3 en vnr 2-1-3/ 2-1-4) en de vulling van de Grote Aa [2-2-5]. In 1999 zijn verder op het Maagjesbolwerk nog vondsten geborgen uit een ophogingslaag van het bastion.

De ophogingslaag (vnr. 1-1-3)

De ophogingslaag is aangebracht op de onderwal van het bastion. De laag moet vóór 1862 zijn aangelegd. Uit dat jaar dateren immers de sporen van de bakstenen poeren van de overdekte visafslag. Binnen het vondstmateriaal vormen de metalen voorwerpen een belangrijke categorie. Onder de voorwerpen bevindt zich een aantal goed dateerbare munten. De jongste munt is een duit van West-Friesland uit 1702. De munt kan gerekend worden tot de misslagen en is, zowel op de voor- als de keerzijde, voorzien van het wapen van West-Friesland. Naast een duit van Zeeland uit 1680 en een oord of dubbele duit van Luik, geslagen onder Ferdinand van Beieren (1612-1650), is ook nog een rekenpenning aangetroffen. De rekenpenning is vervaardigd in Neurenberg. De maker is Lazarus Gottlieb Lauffer die werkzaam was tussen 1663 en 1709. De oudste vondst betreft een eenzijdig gelagen muntje uit Deventer. Dit muntje, in de literatuur bekend als bracteaat of braemsche, is geslagen rond 1490.

Onder de vondsten bevindt zich verder nog een gordelbeslag in de vorm van een maan. Dit beslagstuk is vervaardigd van rood koper en heeft op de achterzijde drie bevestigingspunten. De voorzijde bestaat uit een halve maan met daarbinnen een gezicht. Het beslag kan op basis van de overige vondsten het best gedateerd worden tussen 1625 en 1725. Ook een dubbelovaal gesp en een klein sleutelkje dateren uit deze periode.

De ophogingslaag kan op basis van de vondsten gedateerd worden tussen 1625 en 1725.

Gordelbeslag

De ophogingslaag (vnr. 2-1-3 en 2-1-4)

In de ophogingslaag is naast het aardewerk een groot aantal kleipijpen aangetroffen.³⁵ In totaal gaat het om 45 pijpen. 91 % van de pijpen (41 stuks) is vervaardigd in Gouda. Onder de overige 9% bevindt zich een lobbenpijp uit Zwolle en enkele onbepaalde exemplaren (3 stuks). De pijpen uit Gouda zijn vrijwel allemaal, met name de exemplaren van na 1800, van een fijne of porseleine kwaliteit.

De 45 pijpen kunnen gedateerd worden tussen 1730 en 1900 met de nadruk op de periode 1820-1870 (zie bijlage 1).

De vulling van de Grote Aa (vnr. 2-2-5)

Door de dikte van het gele zandpakket was het niet mogelijk om een uitgebreid onderzoek te verrichten naar de vulling van de Grote Aa. Ter hoogte van de trap in de kademuur is enkele kubieke meter Aa vulling geborgen. Het vondstmateriaal uit de Grote Aa moet dateren van vóór circa 1890. Het vondstmateriaal bestaat voornamelijk uit aardewerk. Het aardewerk kan gedateerd worden in de 19de eeuw. Het merendeel van het aardewerk bestaat uit roodbakkende keramiek en is moeilijk te dateren.

Onder het industriële aardewerk komt een aantal produkten voor die op basis van een merk vrij nauwkeurig gedateerd kunnen worden. Het gaat om voorwerpen uit de aardewerkfabriek van Petrus Regout & Co uit Maastricht. Een kopje heeft als decor EIKEN en kan op basis van dit decor en het beeldmerk gedateerd worden tussen 1878-1886. Een andere kop is gemerkt met de liggende sphinx met daaronder P.REGOUT & Co MAASTRICHT. Het kopje kan door de onderbreking in het kader boven de tweede A gedateerd worden in 1885.³⁶ Tot de metalen voorwerpen kan een munt van 2 centiemes uit 1856 gerekend worden. De munt is geslagen in België.

De ophogingslaag van het Maagjesbolwerk

In deze ophogingslaag is naast het aardewerk en enkele munten ook een aantal kleipijpen aangetroffen.³⁷ Het gaat om 9 pijpen en 8 stelen uit de periode 1640-1650. Eén van de pijpen kan toegeschreven worden aan de stad Zwolle. De overige pijpen zijn moeilijk toe te wijzen aan een bepaald productiecentrum. Onder de pijpen zijn zowel pijpen van een groffe en fijne kwaliteit.

Kwaliteit van de kleipijpen.

5. Conclusie

Uit historisch en bouwhistorisch onderzoek is duidelijk geworden dat de oudste huizen in de wijk Voorstraat uit circa 1350 dateren. Deze stelling is gebaseerd op twee historische vermeldingen uit 1349 en 1356 en twee belangrijke dendrochronologische dateringen van 1367 en 1389. De stadsmuur om de wijk Voorstraat zal eveneens rond het midden van de 14de eeuw al grotendeels voltooid zijn. Uit verschillende archeologische waarnemingen blijkt dat van de stadsmuur de fundering nog in de bodem aanwezig is. Naast de restanten van de Organistentoren, onder het pand Kamperstraat 10, en het stuk stadsmuur op de percelen Kamperstraat 16-18 zijn ook van de beide Kamperpoorten nog fragmenten bewaard gebleven.

De stenen keermuur onder de Jufferenwal kan op basis van de archeologische gegevens gedateerd worden tussen 1583 en 1584. Uit de informatie op de verschillende stadsplattegronden valt af te leiden dat het gedeelte van de onderwal tussen de Hout- of Kruidmakerstoren en de Luttekepoort rond 1560 al van een stenen muur was voorzien. Het traject tussen de Luttekepoort en de Kamperpoort moet tussen 1560 en 1581 een keermuur hebben gekregen. Op de plattegrond van Bloemaert uit 1593 is voor het eerst de keermuur onder de huidige Jufferenwal te zien. Uit de verschillende stadsplattegrond blijkt verder dat ook de gracht tussen de onderwal en de 14de/15de eeuwse stadsmuur tussen 1560 en 1581 moet zijn gedempt.

Het Maagjesbolwerk is volgens de historische en archeologische gegevens tussen 1606 en 1650 aangelegd. Uit het archeologisch onderzoek komt naar voren dat het Maagjesbolwerk bestaat uit een grondlichaam van klei en veen. Onder dit grondlichaam bevond zich stadsafval uit de periode 1600-1650. Het bastion was aan de noordzijde voorzien van een keermuur die tevens dienst deed als kademuur. Deze muur heeft in ieder geval tot 1857 bestaan. In 1857 is een nieuwe kademuur aangelegd.

Het terrein waarop in 1862 de overdekte visafslag is gebouwd zal rond 1850 zijn beslag hebben gekregen. Van deze visafslag zijn in 1998 zes poeren teruggevonden. De oprichting van stoombierbrouwerij Het Schaap in 1853 laat verder zien dat ook op het bastion zelf, in deze periode, al grote bodemingrepen hebben plaatsgevonden. De in 1999 in kaart gebrachte kelders van deze bierbrouwerij dateren voor een deel al uit de beginperiode van het industriecomplex.

Een oudere fundering van de voormalige molen van Kok is niet teruggevonden. Van de zeepfabriek van Mesdag is alleen de schoorsteen blootgelegd. De schoorsteen lag op het voormalige Kikkerseiland. De huizen op het Kikkerseiland zijn in 1907 gesloopt om plaats te maken voor het landbouwmagazijn van O. de Leeuw. Alle gebouwen op het Maagjesbolwerk zijn in 1998-1999 gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw. In de nieuwbouw zijn de contouren van het bastion goed herkenbaar.

Noten

1. Interne notitie H. Clevis 12 maart 1997
2. Berkenvelder 1980 I, 61, reg 889
3. Berkenvelder 1983 II, 18, reg 1046
4. Berkenvelder 1970, 43
5. Hoefler 1911, 73
6. Boonenburg 1969, 6
7. De kaart uit de atlas van Braun en Hogenberg is ontstaan naar gegevens van Guicciardini.; Ludovico Guicciardini leefde van 1523 tot 1589.
8. Hoefler noemt banden van 5/4 voet Bentheimer steen; als maat van een voet gebruikt hij de Amsterdamse voet die gelijk is aan 0.283133 m ; Hoefler 1911, 55, noot 1
9. Hoefler 1911, 74
10. Verlaan 1980, 335
11. Hoefler 1911, 54
12. Van Hattum 1775,35
13. Van der Pot 1910 17
14. Berkenvelder I 1980, nr. 327
15. HCO, invnr, AAZ01-04256
16. Verlaan 1980, 354
17. Berkenvelder VI 1997, nr. 3591
18. Hoefler 1911, 55
19. Berkenvelder I 1980, nr. 57
20. De Vries 1998, 15 en De Vries 1999, 210
21. Ter Kuile VI 1969, nr. 1500
22. Berkenvelder I 1980, nr. 17, 35
23. Hoefler 1911, 56
24. GA, Zwolle, AAZ01-6561
25. Mondelinge medeling W. Huijsmans
26. Boer, Huijsmans en Teunis 1993, 11; ontleend aan De Vries 1954, en Berkenvelder 1986, III, reg nr. 40
27. Berkenvelder 1980, I, 28-29, reg nr. 4
28. Berkenvelder 1980, I, 27, reg nr. 1
29. Ingenieur 72e jaargang 1960 nr. 5
30. Berkenvelder I 1980, nr. 461, 317
31. Elberts 1910, 4
32. Bootsma-Van Hulten 1997, 138
33. Bootsma-Van Hulten 1997, 139
34. Het gaat onder ander om munt met de kenmerken de W en de nominatie 1 cent en een 2 cent (centiemes) uit België met daarop de typerende leeuw.
35. De kleipijpen zijn bestudeerd en beschreven door J. van Oostveen
36. Beeldmerk type 70, Polling 1997, 10
37. De kleipijpen zijn bestudeerd en beschreven door J. van Oostveen

Literatuurlijst

- Berkenvelder, F.C. 1970. *Zo was Zwolle rond 1900*.
- Berkenvelder, F.C. 1980. *Zwolse Regesten I 1350-1399*.
- Berkenvelder, F.C. 1983. *Zwolse Regesten II 1400-1425*.
- Berkenvelder, F.C. 1997. *Zwolse Regesten VI 1491-1500*.
- Boer, P., W. Huijsmans en J. Teunis. 1993. Het Hopmanshuis. Het huis met de 99 vensters. In: H. Clevis en J. de Jong (red.) *Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle I*, 9-23.
- Boonenburg, K. 1969. *Terugblik op Swol*. Een rondgang door oud Zwolle aan de hand van prenten, tekeningen en schilderijen uit het Provinciaal Overijssels Museum te Zwolle.
- Bootsma-van Hulten, A.H.M. 1997. De landbouwwerktuigen van de firma O. de Leeuw. In: *Zwols Historisch Tijdschrift 14e jaargang nr. 4*, 138-144.
- Elberts, W.A. 1910. *Historische wandelingen in en om Zwolle*. Tweede druk bewerkt door Mr. C.W. van der Pot Bz.
- Hattum, B.J. van 1775. *Geschiedenissen der stad Zwolle V*.
- Hoefer, F.A. 1911. De vesting Zwolle. In: *Verlagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 27*, 37-81.
- Kuile, G.J. ter 1969. *Oorkondenboek van Overijssel*. Regesten 797-1350, VI 1345-1350.
- Polling, A. 1997. *Maastrichtse ceramiek. Merken en dateringen. 5e herziene en uitgebreide druk*.
- Pot, C.W. van der 1910. Voorsterpoort en Voorsterstraat te Zwolle. *Verlagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 26*, 188-194
- Verlaan, Th. G. 1980. 750 jaar Zwolsen, Zwollenaren en hun vestingwerken. In: *Ach Lieve Tijd 14*.
- Vries, D.J. de 1998. De middeleeuwse wijk Voor(st)erstraat in Zwolle. In: H. Clevis, H. Jansen en J. de Jong (red.). *Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle 4*.
- Vries, D.J. de 1999. De wijk Voor(st)erstraat in de rivierstad Zwolle. In: A. Carmiggelt, T.J. Hoekstra, M.C. van Trierum en D.J. de Vries. *Rotterdam papers 10, A contribution to medieval and post-medieval archaeology and history of building*. 209-229.